

ПЕРВИЙ Г.Л.

**СТАБІЛІЗАЦІЯ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ (1945-1953 РР.) У
ІСТОРИЧНІЙ РЕФЛЕКСІЇ**

Повоєнний період історії Радянського Союзу став об'єктом пильної уваги з боку сучасних дослідників як політичної, так і економічної історії СРСР. На думку одного з провідних спеціалістів з політичної історії СРСР В.Кожінова, повоєнний період належить до найбільш загадкових періодів в історії СРСР [1]. За його влучним висловлюванням: "... скільки-небудь визначені уявлення про те, що відбувалося тоді в країні, починають потроху складатися лише останнім часом — із середини 1990-х, тобто через піввіку після Перемоги ..." [1, с. 1¹]

Численні наукові праці, присвячені повоєнній історії СРСР свідчать про надзвичайну актуальність даної проблеми для сучасної історичної науки [2], а рівень емпіричної і теоретичної дослідженості об'єкта ще залишається дуже низьким.

За радянські часи хрестоматійним стало визначення перших повоєнних років як періоду відбудови народного господарства, зруйнованого війною. Таким чином, в основу характеристики періоду поклалися економічні чинники. Політичні аспекти розвитку СРСР повоєнного часу, однак, також досліджувалися. Визначалося, що СРСР перетворився на світову державу, що перемога соціалізму у світі проявилася у вигляді виникнення країн народної демократії і краху колоніальної системи, що світовий капіталізм пережив свою чергову кризу[3].

На початку III тисячоліття уявлення пострадянських істориків про перші повоєнні роки суттєво змінилося. Дослідники політичної історії СРСР вважають, що за 1945-1953 рр. відбулася стабілізація сталінського режиму, який зазнав суттєвої корекції під час війни 1941-1945 рр. У монографії

¹ Книга В.Кожінова для автора була доступна лише у інтернетному варіанті, який не містить оригінальної розбивки на сторінки. Тому нумерація сторінок за відповідним документом Word.

А.Данилова і А.Пижикова "Народження наддержави" стверджується, що висновок радянської історіографії про відновлення і розвиток народного господарства СРСР в роки 4-ї п'ятирічки методологічно невірний і мова має йти про стабілізацію політичного режиму, який зміг за роки війни не тільки зберегтися, але й зміцнити [4, с.8]. Уже на початку книги автори активно спростовують стереотипи радянської історіографії і формулюють основні положення своєї нової теорії, а вся книга являє собою систему аргументації на користь висловленої ідеї [4, с.9].

Незважаючи на те, що Данилов і Пижиков прагнуть представити себе першовідкривачами теорії стабілізації політичного режиму, варто помітити, що подібні точки зору уже висловлювалися в історичній науці. Західна радянологія ще в 50-і роки однозначно оцінила період 1945-1953 р. як епоху стабілізації сталінського тоталітарного режиму. Відзначимо також, що й аргументація висловленої точки зору в основних рисах збігається. Для порівняння приведемо основні положення книги Данилова і Пижикова і висловлювання провідних радянологів.

Для Данилова і Пижикова ознаками нестабільності радянського політичного режиму в перші післявоєнні роки були: військове протистояння радянського режиму і визвольних національних рухів в областях, що ввійшли до складу СРСР напередодні війни; наявність величезної армії військовополонених і переміщених осіб, що зштовхнулися з рівнем матеріального благополуччя в Західній Європі, а також маси населення, що знаходилася на окупованій території і тривалий час не відчувала впливу радянської ідеології, зниження ефективності ідеологічної і пропагандистської роботи. Непрямим свідченням ослаблення ідеологічного тиску на населення СРСР автори вважають появу релігійних відтінків у пропагандистській роботі: священна війна, священний обов'язок і ін. Політичними наслідками війни стали також: зниження впливу партійних органів у політичній системі, початок боротьби за так звану "сталінську спадщину" [4, с. 197]. Відображенням

політичної нестабільності стала також боротьба політичних угруповань за вплив на Сталіна.

Данилов і Пижиков прагнуть довести, що радянське керівництво почало цілий ряд послідовних кроків по подоланню "політичної кризи", що, на їхню думку, чітко відчувався в радянському суспільстві післявоєнного періоду. Заходи носили комплексний характер і охопили як внутрішню, так і зовнішню політику.

У сфері економіки СРСР почав титанічні зусилля по відновленню зруйнованого війною господарства. У 1947 р. була скасована карткова система, проведена грошова реформа, ряд заходів перетворили працю в підневільний обов'язок, трудовий режим воєнного часу зберігся.

Виходом з "політичної кризи", на думку авторів, стали політичні репресії. Серед них виділялися: граничні терміни ув'язнення для бійців національних збройних формувань, перевірка переміщених осіб і військовополонених, "Ленінградська" і "мінгрельська" справи, а також розгром Єврейського антифашистського комітету і "справа лікарів" у руслі антисемітської боротьби з космополітизмом [4, с. 229].

Комплексом заходів щодо подолання політичної нестабільності в країні стали також ідеологічні заходи: жорстка критика ряду радянських письменників ("жданівщина"), насадження російського шовіністичного націоналізму, боротьба з космополітизмом, подолання буржуазного націоналізму в республіках СРСР [4, с.226].

І, нарешті, Сталін почав спробу замінити стару політичну еліту новими висуванцями: "ленінградське" справа, періодична політична опала для В.М.Молотова, Г.М.Маленкова, Г.К.Жукова й ін., збільшення числа членів і кандидатів у Політбюро ЦК КПРС за рахунок нових політичних діячів – М.А.Сулов, Л.І.Брежнєв і ін. [4, с. 254].

Основний висновок авторів – СРСР уже до початку 50-х рр. переборов кризові явища в політичному і соціальному житті, установився твердий тоталітарний режим особистої харизматичної влади.

Закордонна історіографія вже на початку 50-х рр. виробила пануючу точку зору на проблему післявоєнної політичної історії СРСР. Так, Л.Шапіро у своїй монографії "Історія Комуністичної партії Радянського Союзу" стверджував, що основною рисою післявоєнного положення в СРСР є підрив абсолютного контролю партійного керівництва. Зовнішніми проявами ослаблення партійно-державного контролю за населенням стали: наростання антиросійських і антикомуністичних настроїв у новопридбаних територіях, пробудження націоналізму серед неросійських народів [5, с. 733].

Подолання політичної кризи в СРСР Шапіро досліджував як ряд комплексних заходів, покликаних відновити абсолютний контроль над державною машиною і населенням країни. Серед політичних заходів він називає перебудову партійного апарата (децентралізація підбора кадрів для промисловості, велика централізація партійного контролю над підприємствами), а також прагнення Сталіна розколоти угруповання старих членів ЦК [5, с. 707].

Наслідком партійної боротьби Шапіро вважає збільшення Політбюро ЦК КПРС після XIX з'їзду. Він виділяє політичні угруповання, що посилилися після з'їзду: Арістов, Брежнєв, Ігнатов, Міхайлов – хрущовці; Пегов, Пономаренко – маленьковці [5, С. 724].

Серед економічних заходів зміцнення радянської влади автор відзначає створення Ради по справах колгоспів, повернення розкрадених земель і майна, а також ідею Хрущова про створення "агроміст" [5, с. 717].

Основну увагу Шапіро приділяє ідеологічним заходам. Їм присвячений цілий розділ книги "Переслідування інтелігенції. Смерть Сталіна". Автор перелічує основні ідеологічні кампанії:

- викорінювання західного впливу через нападки на літературу (постанови про журнали "Зірка" і "Ленінград");
- антисемітизм в офіційній політиці після створення Ізраїлю;

- розгром академічних груп у філософії і філології: мета дискусій не академічна, а адміністративна – покласти кінець потенційним поклонінням перед досягненнями некомуністичного світу;

- заклик до російської історії і російських патріотичних почуттів врозріз національним почуттям народів, у традиції яких боротьба проти царської Росії;

- адміністративні репресії і виселення 7 народів, висилка підозрілого населення з Західної України і Прибалтики, ідеологічна обробка населення приєднаних територій [5, с. 733-743].

Шапіро пов'язує з ідеологічною боротьбою "справу лікарів" і "мінгрельську" справу, вважаючи останню репетицією репресії проти Берії [5, С.754].

Подібні аргументи на користь положення про стабілізацію політичної системи СРСР у післявоєнний період містяться й у відомій роботі "Як керують Росією" М.Фейнсода. Причиною ослаблення політичної влади автор вважає наслідки перебування радянських громадян у країнах Західної Європи: "Солдати, що служили на Заході, побачили капіталістичний комфорт і розкіш, недоступні в СРСР і в них виникли сумніви в досконалості радянського раю" [6, с. 48]. На думку автора, радянські агітатори відзначали масову апатію, коли вони торкалися політичних тем.

Основою виходу з політичної кризи Фейнсод назвав удосконалювання ідеологічної обробки населення [6, с. 115]. Серед засобів ідеологічної обробки населення автор називає активізацію зусиль по пропаганді російського націоналізму у вигляді позитивної місії російського імперіалізму, на відміну від довоєнної практики оцінки царської політики в якості "меншого зла". Новий націоналізм підкреслював перевагу російського і радянського способу життя, перевагу радянського політичного і соціального ладу. Звеличувалися досягнення російської і радянської науки і техніки, більшості винаходів приписувалося російське чи радянське авторство [6, с. 115].

Жданівська кампанія антикосмополітизму стала одночасно джерелом настроїв ксенофобії стосовно зовнішнього капіталістичного світу. Жертвами

ідеологічної обробки населення стали представники інтелігенції, що була обвинувачена в буржуазному націоналізмі й апокаліптичності. Основним гаслом творчої інтелігенції повинна була стати партійність [6, с. 117]. Автор відзначив навіть появу консервативних рис у радянській пропаганді у вигляді відродження старих цінностей – родина, національний патріотизм і церква. При цьому, на думку Фейнсода, Сталін не втратив тотальну владу, а тільки консолідував її [6, с. 117.].

Нова модель державності сполучила в собі революційну й авторитарну спадщину ленінізму, традиційний націоналізм царату, що стабілізує баланс консервативних соціальних інститутів, динаміку прискореної індустріалізації і терористичний апарат поліцейської держави.

Навіть просте порівняння теорії й аргументації свідчить, що принципових розходжень між оцінкою загальної політичної ситуації і методів зміцнення впливу партійно-державної машини над суспільством у Шапіро і Данилова і Пижикова немає. Однак автори книги "Народження наддержави" прагнуть представити свої висновки як безумовно оригінальні, не беручи до уваги, що вони вже були сформульовані ще в 50-і роки. Данилов і Пижиков могли не знати про висновки Шапіро, оскільки книга була опублікована в 1959 р. у Лондоні англійською мовою, однак вона була переведена на російську мову і видана в 1990 р., а вони не посилаються на цю книгу ні в англійському ні в російському варіанті.

У даному випадку можна відзначити або наукову несумлінність, коли автори залучили не всі наявні літературні джерела чи відвертий плагіат, що не робить честі відомим історикам.

Не можна не відзначити, що Шапіро чи Фейнсод були не єдиними закордонними авторами, які висловили ідею про те, що в СРСР відбувалася стабілізація політичного режиму в післявоєнний період [7].

З.Бжезинський затверджував, що післявоєнне відновлення СРСР на ділі означало політичний конфлікт, руйнування старих основ ладу, поновлення

тоталітарного контролю над суспільством. Основами відродженого суспільства повинні були стати політична поліція, державна бюрократія і партія [8, с. 69].

Політичне підґрунтя ідеологічної кампанії Жданова відзначали багато радянологів. Їхній основний висновок – "жданівщина" стала інструментом політичного тиску партійно-державного апарату на широкі маси населення. Розправа з інтелігенцією показала даремність надій післявоєнного покоління на ослаблення диктату влади [9]. Цікаве трактування радянологами ренесансу російського імперіалізму – для російських революціонерів царський режим був "в'язницею народів", а гноблення національних меншостей вважалося найбільш реакційними проявами царської політики [10, с. 188]. У післявоєнний період завойовницька політика царської Росії була представлена як єдино можливий шлях порятунку народів від повної етнічної катастрофи. Т.Кліфф приводить цитати з радянських літературних журналів того років про те, що приєднання Закавказзя врятувало цей регіон від військової погрози з боку Туреччини й Ірану, а включення до складу Росії Казахстану мало "величезне позитивне значення". Казахи самі зробили свій історичний вибір на користь могутнього економічного і культурного впливу Росії [11, с. 189].

Беладі відзначив, що причиною гонінь на літераторів стала їхня спроба перебороти прокрустово ложі ідеологічного контролю. Він також наголосив, що розправа над Ахматовою і Зощенко могла стати провісником нових репресій у середовищі творчої інтелігенції [12, с. 290].

Оцінка політичної боротьби в партії і вищих сферах державної влади у більшості радянологів ідентична і відзначає наростання політичного протистояння серед сформованих угруповань Маленкова і Жданова за вплив на Сталіна, а також наростаюче серед вищого керівництва СРСР передчуття нового політичного холокоста чи розправи над "старою гвардією".

Основним висновком статті може стати наступне: сучасна пострадянська історіографія активно застосовує концепції післявоєнної радянології, що є непрямым свідченням серйозної кризи в сучасній, насамперед російській, історичній науці.

Активна робота про нагромадження емпіричного матеріалу ще не привела до формування загальної парадигми історичної науки в умовах пострадянського політичного і культурного досвіду. В історичній науці має бути тривалий шлях до створення нової теоретичної бази, що не потребуватиме регулярного повного заперечення.

Посилання

1. Вадим Кожинов Россия. Век XX (1939-1964). Опыт беспристрастного исследования. – М., 1998.
2. Сивохина Т.А., Зезина М.Р. Апогей режима личной власти. М., 1993; Есаков В.Д. Дело К.Р.: Суды чести в идеологии и практике послевоенного сталинизма. – М., 2001; Ежов В.А. Государственное управление СССР после окончания Великой Отечественной войны (1945-1950). – СПб., 1999; Шубин А.П. От "застоя" к реформам. – М., 2001; Акопов С.С., Гуреев Н.Д, История России 1953-1996. Личности и эпохи. Кн. 2. – М., 1997; Романовский Н.А. Лики сталинизма. 1945-1953. – М., 1995; Пихоя Р.Г. Советский Союз: История власти. 1945-1991. – М., 1998.
3. Зак Л.М. Строительство социализма в СССР. Историографический очерк. – М., 1971; Касьяненко В.И. Историография развитого социализма в СССР. – М., 1976; Черныш И.Д. Коммунистическая партия Украины – организатор социалистических преобразований на селе в западных областях УССР (1939-1958). – Львов, 1963; Двойшников М.А., Широков В.Г. Восстановление и развитие народного хозяйства СССР – великий подвиг партии и народа (1946-1955). – М., 1967.
4. Данилов А.А., Пыжиков А.В. Рождение сверхдержавы: СССР в первые послевоенные годы. – М., 2001.
5. Шапиро Л. История Коммунистической партии Советского Союза. – М., 1991.

6. Fainsod M. How Russia is ruled. – N.Y., 1956.
7. Fisher G. The Soviet system nad modern society. – N.Y., 1968; Gaddis J. Russia, the Soviet Union and the US: An interpretative history. – N.Y., 1978; Gripp R. Patterns of Soviet politics. – Homewood, 1963; Daniels R. Russia. – N.Y., 1964; Deakin F. A history of world communism. – Lnd., 1975; Schwartz H. The red phoenix: Russia since World War II. – N.Y., 1961.
8. Brzezinski Z. Ideology and power in Soviet politics. – Lnd., 1962.
9. Inkeles A. Social change in Soviet Russia. – Cambridge, 1968; Huntford R. The new totalitarians. – N.Y., 1972; King-Hall S. Russia today and tomorrow. – Lnd., 1951; McDaniel T. The agony of the Russian idea. – Princeton, 1996; Keep J. Last of the empires: A history of the Soviet Union. – Oxford, 1995.
10. Bailey B. The captive nations: Our First Line of Defense. – Chicago, 1969.
11. Cliff T. Stalinist Russia: A marxist analysis. – Lnd., 1955.
12. Белади Л., Крауш Т. Сталин. – М., 1989.